

UOT:94(479.24).

**TARİX DƏRSLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN DÖVLƏTÇİLİK
ƏNƏNƏLƏRİNİN TƏDRİSİNƏ DAİR****T.ü.f.d. Əliyev Taleh, İsgəndərli Nuranə
Mingəçevir Dövlət Universiteti**

Xülasə: Bu məqalədə tarix dərslərində Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin şagirdlərə öyrədilməsi metodologiyasından bəhs edilmişdir. Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələri var. Tarixi Azərbaycan torpağında ilk dövlət qurumları 5000 il bundan əvvəl yaranmışdır. Dövlət ənənələrinin tədrisindən danışarkən dövlət anlayışının formalaşmasına da diqqət yetirilməlidir. Əsasən fəal tədris prosesində dövlət anlayışının əsas və qeyri-standart məzmun xətti kimi reallaşdırılması metodologiyası haqqında müzakirələr aparılır. Bu məqalədə dövlətçilik ənənəsinin tədrisi prosesində ən çox istifadə olunan metodik üsullar və iş formalarından da bəhs edilir.

Açar sözlər: dövlətçilik ənənələri, tədris prosesi, metodlar, iş formaları

Ключевые слова: традиции государственности, педагогический процесс, методы, формы работы.

Key words: statehood traditions, teaching process, methods, work forms

Azərbaycan xalqı qədim dövlətçilik tarixinə və ənənələrinə malikdir. Azərbaycanın tarixi torpaqlarında qədim zamanlardan müasir dövrümüzədək müxtəlif dövlət və dövlət qurumları bir-birini əvəz etmişdir. “Tarixi Azərbaycan torpaqları qədim sivilizasiyaların məskəni hesab olunan Xəzər-Aralıq dənizi İran körfəzi regionuna daxil idi. Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etmiş qədim etnoslar bütövlükdə Yaxın və Orta Şərqi hərbi-siyasi həyatında, qədim dövlətçilik tarixində mühüm rol oynamışlar”[2, s.6]. Azərbaycan ərazisində dövlətçilik tarixi 5 min ilə qədər olan bir tarixi dövrü əhatə edir. Azərbaycanın cənubunda Urmiya gölü hövzəsində dövlət qurumları hələ e.ə. III minillikdə meydana gəlmişdir. Aratta, Kutı, Lullubi dövlət qurumlarının yaranması ilə Azərbaycanın tarixi torpaqlarında dövlətçilik ənənələrinin əsası qoyulmuşdur. Bu dövlət qurumları İkiçayarasının ən qədim dövlətləri ilə siyasi-iqtisadi əlaqələr saxlamışlar. E.ə. I minillikdə Urmiya gölü hövzəsində mövcud olmuş Manna dövləti barədə məlumatlara Aşşur mənbələrində rast gəlinir. E.ə. I minillikdə Azərbaycanın cənubunda İskit və Atropatena, şimalında Albaniya dövlətləri meydana gəlmişdir. Azərbaycan ərazisi əvvəl Parfiya və Sasanilər, sonra isə Ərəblərin işğalına məruz qalmışdır. Lakin bu işğallar sona çatdıqdan sonra Azərbaycanda dövlətçilik ənənələri bərpa olunmuşdur. Böyük Səlcuq İmperatorluğunun meydana gəlməsi Azərbaycan tarixində mühüm nəticələrə səbəb olmuşdur. Atabəylər-Eldənizlər dövlətinin meydana gəlməsi bilavasitə Səlcuq dövləti ilə bağlıdır. Daha sonra Azərbaycan ərazisində Hülakilər, Cəlalilər, Teymurilər hakim olmuş, nəhayət Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər, Əfşarlar kimi dövlətlər meydana gəlmişdir. 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il Türkmənçay sülh müqavilələri bağlandıqdan sonra Azərbaycan Rusiya və İran arasında bölüşdürüldü. Şimali Azərbaycan Rusiyaya, Cənubi Azərbaycan Qacarlar sülaləsinin idarə etdiyi İrana keçdi. “Beləliklə, Azərbaycanın bundan sonrakı tarixində yeni siyasi-coğrafi anlayışlar meydana gəldi: “Şimali Azərbaycan” və “Cənubi Azərbaycan”[2, s.34]. Bundan sonrakı dövr isə Azərbaycanın hər iki parçasında dövlətçilik uğrunda mübarizə səhifələri ilə zəngindir. Şimali Azərbaycanda 1918-ci ildə yaranmış tarixi fürsət, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələndi. Cənubi Azərbaycanda isə xalqın dəfələrlə milli-azadlıq mübarizəsinə qalxmasına baxmayaraq milli dövlətçilik arzusu reallaşmadı. Sovet Rusiyasının

təcavüzü nəticəsində süqut edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi hesab olunan müstəqil Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildən dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvüdür.

Müasir Azərbaycan Respublikasında ümumitəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixi dərslərində Azərbaycanın dövlətçilik tarixi müvəffəqiyyətlə tədris olunur. Bizim mövzumuzda V-IX siniflərin tarix dərslərində dövlətçilik ənənələrinin tədrisi metodikasından danışarkən qeyd etməliyik ki, V sinif Azərbaycan tarixi kursunda bir neçə Azərbaycan dövləti barədə məlumat verilir və “dövlət” anlayışı formalaşdırılır. V sinif Azərbaycan tarixi dərslərində “dövlət” anlayışı formalaşdırılarkən onun bir idarə etmə aparatı kimi meydana gəlməsinin səbəbləri göstərilir. Yalnız onun əlamətləri verilir. Lakin bir çox görkəmli metodistlərin fikrincə “dövlət anlayışını bir idarə etmə aparatı kimi formalaşdırmazdan əvvəl onun meydana gəlməsi səbəblərini araşdırmaq lazımdır. Tarixi təzahürləri onların yaranması və inkişafı prosesində öyrənmək lazımdır”[4, s.345]. “Anlayışı mənimsətmək üçün terminin onun əlamətlərini nə dərəcədə ifadə etməsinə fikir vermək lazımdır. “Dövlət” anlayışı ilə keçmiş Sovet məktəbliləri ilk dəfə Qədim Misir mövzusunda tanış olurdular, və onun haqqında təsəvvürü belə yaradırdılar: “dövlət firon məmurlar, hakimlər, ordu və keşikçilərin olduğu bir idarəetmə aparatıdır”[6, s.96]. “Dövlət cəmiyyətin maraqları baxımından cəmiyyətin idarə olunması aparatıdır”[5, s.75] V sinfin Azərbaycan tarixi kurslarında dövlətin əlamətləri padşah (hökmdar), ərəzi, paytaxt, ordu, xəzinə, qanunlar kimi verilib. Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin tədrisindən danışarkən ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində tətbiq olunan fənn kurikulumları nəzərdən keçirilməlidir. İlk növbədə Azərbaycan tarixi fənni üzrə təhsil proqramının əsas cəhətlərini nəzərdən keçirək. “Azərbaycan tarixi fənni üzrə fənn kurikulumu ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixi fənninin təlimində icra olunan fəaliyyətləri özündə əks etdirən konseptual sənəddir”[1, s. 5]. Bu sənəddə fənnin məzmunu ilə bağlı bütün məsələlər öz əksini tapmışdır. Azərbaycan tarixi yuxarıda qeyd etdiyim dövlətlərin yaranması, inkişafı, zəifləməsi və süqutu tarixlərini ümumtəhsil məktəblərinin V sinfindən etibarən xronoloji ardıcılıqla VI, VII, VIII və IX siniflərdə öyrədir. Azərbaycanın dövlətçilik tarixini və ənənələrini müasir fənn kurikulumları əsasında öyrədkən xronoloji ardıcılıqla yanaşı məzmun standartlarının da nəzərə alınması tələb olunur. “Tarix fənni üzrə biliklər tarixi məkan, tarixi zaman, dövlət, şəxsiyyət, mədəniyyət məzmun xətləri üzrə quruluşlandırılır”[1, s.6]. Azərbaycan tarixi fənninin orta ümumtəhsil məktəblərində tədrisinin əsas məqsədlərindən biri də Azərbaycan dövlətinə və dövlətçilik ənənələrinə sadıqlıq hissi tərbiyə etməkdən ibarətdir. Azərbaycan tarixinin tədrisi vasitəsi ilə şagirdlərə Azərbaycanın ən qədim insan məskənlərindən biri olması, Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş müxtəlif dövlətlərin tarixi, Azərbaycan xalqı, onun təşəkkülü və formalaşması, milli- mənəvi dəyərləri, tarix boyu məruz qaldığı düşmən hücumları, tarixi şəxsiyyətləri haqqında biliklər artırılır. V-IX siniflərdə Azərbaycan tarixi təliminin məzmununun ümumi təlim nəticələri aşağıdakılardır; şagird tarixi hadisələri səbəb- nəticə əlaqələrini izah etməklə xronoloji ardıcılıqla təsvir edir və tarixi fakt, hadisə, şəxsiyyətlərə münasibət bildirir. Onlara müvafiq dövr baxımından qiymət verir.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi Azərbaycan tarixi fənni üzrə müəyyənləşdirilmiş beş məzmun xəttindən biri də dövlətdir. Şagirdlər Azərbaycanın tarixi ərazisində mövcud olmuş dövlətlərin tarixini öyrənməklə Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixinə dair biliklər qazanır, dövlətçilik ənənələrinin təşəkkülü, inkişafına dair təhlillər aparmaq bacarıqlarına yiyələnirlər. “Azərbaycan tarixi üzrə fənn kurikulumunda ümumi orta təhsil səviyyəsində dövlət məzmun xətti üzrə təlim nəticələrini aşağıdakı şəkildə təsvir edirlər:

-Şagird dövlətçilik ənənələrinin meydana gəlməsi və inkişafını qiymətləndirir;

-Azərbaycan tarixi ilə bağlı məlumatları müxtəlif mənbələrdən toplaya və təqdim edə bilir”[1, s.14]. Qeyd etmək lazımdır ki, V-IX siniflərdə dövlətçilik ənənələrinin tədrisi

nəticəsində reallaşdırılacaq alt standartlar əsas standartlardan fərqli olaraq siniflər üzrə dəyişir. Onları müqaisəli şəkildə aşağıdakı cədvəldə təqdim etmişik.

V sinif	VI sinif	VII sinif	VIII sinif	IX sinif
3.1. Şagird Azərbaycan ərazisində dövlətlərin yaranması, inkişafı ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir				
3.1.1. Azərbaycan dövlətləri haqqında sadə biliklər nümayiş etdirir.	3.1.1. Azərbaycan dövlət qurumları və qədim dövlətlərin meydana gəlməsi, idarəetmə və sosial-iqtisadi münasibətləri təsvir edir.	3.1.1. Azərbaycan feodal dövlətlərinin yaranması və siyasi müstəqillikləri ilə bağlı səbəbləri şərh edir.	3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətlərin yaranması, süqutu və Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi xüsusiyyətlərini şərh edir.	3.1.1. Müstəmləkə şəraitində Azərbaycanda baş verən inzibati, sosial iqtisadi dəyişiklikləri izah edir.
3.1.2. Dövlətin rolunu xalqın mənafeyi baxımından qiymətləndirir.	3.1.2. Qədim Azərbaycan dövlətlərinin daxili və xarici siyasətini təhlil edir.	3.1.2. Azərbaycan da dövlətçilik ənənələrini onların inkişafı baxımından qiymətləndirir.	3.1.2. Dövlətlər arasındakı münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyinə qiymət verir.	3.1.2. Xarici dövlətlərin strateji maraqları baxımından Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.
3.1.3. Tarixi esse tərtib edə bilir.	3.1.3. Qədim Azərbaycan dövlətləri barədə araşdırma aparır, təqdimat edir.	3.1.3. Azərbaycan feodal dövlətlər haqda məlumatları cədvəllər şəklində tərtib edir.	3.1.3. Öyrənilən tarixi dövrə aid sxem və cədvəllər hazırlayır.	3.1.3. Azərbaycan dövlətləri ilə bağlı topladığı məlumatları təqdim edir.

V-IX sinif şagirdlərində Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin tədrisi metodikasından danışarkən həm də həmin mövzuları nəzərdən keçirməliyik. V sinif Azərbaycan tarixi kursunda şagirdlərdə dövlətçilik ənənələrini tərbiyə edən mövzular bunlardır. 1. Azərbaycanın ən qədim insan məskəni Qarabağdır. 2. Azərbaycanın ən qədim dövləti. 3. Azərbaycan adı necə yarandı. 4. Qədim Azərbaycan dövləti-Albaniya. 4. Şirvanşahlar dövləti. 5. Şəmsəddin Eldəniz necə Azərbaycan hökmdarı oldu. 6. Həsən padşah. 7. "...Gülüstan qalası yoxsa Azərbaycan?" 8. İlk müstəqil Azərbaycan xanlığı. 9. İrəvan xanlığı. 10. Gəncə niyə Yelizavetpol adlandı? 11. "Bir kərə yüksələn bayraq" 12. İstiqlalımızın bərpası.

VI sinif Azərbaycan tarixi kursunda şagirdlərdə dövlətçilik ənənələrini tərbiyə edən mövzular bunlardır. 1. Azərbaycan ərazisində tayfa birlikləri və erkən dövlət qurumları. 2. Manna dövləti. 3. Azərbaycan Midiya və Əhəmənilər imperiyası dövründə. 4. Atropatena dövləti. 5. Albaniya dövləti. 6. Atropatena Sasanilərin tərkibində. 7. Albaniya V-VI əsrlərdə.

VII sinif Azərbaycan tarixi kursunda şagirdlərdə dövlətçilik ənənələrinin öyrədildiyi mövzular bunlardır. 1. Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimliyi. 2. Sacilər və Salarilər. 3. Rəvvadilər və Şəddadilər. 4. Atabəylər-Eldənizlər dövləti. 5. Azərbaycan Hülakülərin hakimiyyəti dövründə. 6. Qaraqoyunlu dövləti. 7. Ağqoyunlu dövləti. 8. Səfəvilər dövləti.

VIII sinif Azərbaycan tarixi kursunda şagirdlərdə dövlətçilik ənənələrini tərbiyə edən mövzular bunlardır. 1.Səfəvilər dövlətinin XVI əsrin ikinci yarısından XVIII əsrin birinci yarısına qədər olan dövrünü əhatə edən mövzular. 2.Əfşar imperiyası. 3.Azərbaycan xanlıqları, camaat, sultanlıq və mülkiyyətlərin tarixini əhatə edən mövzular. 4.Ağa Məhəmməd xan Qacarın birləşdirmə siyasəti. 5.Gülüstan sülh müqaviləsi. 7.Türkmənçay sülh müqaviləsi.

IX sinif Azərbaycan tarixi kursunda şagirdlərdə dövlətçilik ənənələrini tərbiyə edən mövzular bunlardır. 1.Müstəmləkə rejimi şəraitində Şimali Azərbaycan. 2.Cənubi Azərbaycan Qacarlar dövlətinin tərkibində. 3.Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. 4.Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq mübarizəsi. 5.Şimali Azərbaycanda Sovet rejiminin qurulması. 6.Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq mübarizəsi. 7.Milli oyanış cəhdləri. 8.Cənubi Azərbaycan müharibədən sonrakı dövrdə. 9.Dövlət müstəqilliyinin bərpası.

Dövlət məzmun xəttindən çıxarılan əsas və alt standartlar siniflər üzrə dəyişir. Biz yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz mövzuları şagirdlərə fəal (interaktiv) təlim vasitəsilə daha səmərəli şəkildə çatdırmaqla bilirik. “Fəal təlim şagirdlərin sərbəst işləmək bacarığının və vərdişlərinin əsas qiymətləndirmə meyarı kimi qəbul edildiyi müasir təlim metodudur. İnteraktiv qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan deməkdir [3, s.11]”. Azərbaycan tarixi dərslərində şagirdlər dərslər, mənbələr, şəkillər, illüstrasiyalar, xəritələr, sənədlərlə sərbəst araşdırma aparır, təqdimatlar edə bilirlər. Fəal təlimin bir neçə prinsipi vardır: 1.Şagirdə yönəlmiş təlim; 2. İnkişaf etdirici təlim; 3.Qabaqlayıcı təlim; 4.Əməkdaşlıq; 5.Qrup təlimi. Fəal (interaktiv) dərslərin mərhələləri aşağıdakı kimidir:

- Motivasiya (problemin qoyulması və fərziyyələrin irəli sürülməsi)
- Tədqiqatın aparılması (fərziyyələri yoxlamaq üçün faktların axtarılması)
- Məlumat mübadiləsi (əldə edilmiş məlumatların təqdim olunması)
- Məlumatın müzakirəsi və təhlili
- Ümumiləşdirmə və nəticənin çıxarılması
- Yaradıcı (pratik) tətbiq etməfəaliyyətə əsaslanan deməkdir.”
- Refleksiya və ya qiymətləndirmə

“Azərbaycan tarixi” fənninin təlim məqsədlərinə nail olmaq üçün təlim metodları və strategiyaları, tədris prosesində istifadə olunan forma və üsullar mühüm vasitədir. Təlim strategiyası təlimin təşkilinə verilən tələblər, təlim fəaliyyətinin planlaşdırılması, forma və üsulları əhatə edir. Pedaqoji prosesin tamlığı, təlimdə bərabər imkanların yaradılması, şagird yönümlülük, fəaliyyətin stimullaşdırılması, dəstəkləyici mühitin yaradılması təlimin təşkilinə verilən tələblərdir. Təlim fəaliyyəti planlaşdırılarkən müəyyən ardıcılığa riayət edilir. Burada məzmun standartlarına əsasən tədris vahidləri müəyyən edilir. Təlim fəaliyyəti gündəlik və illik olmaqla iki cür planlaşdırılır. Planda reallaşdırılacaq standartlar, tədris vahidi, mövzu, inteqrasiya, resurslar, saat və tarix nəzərə alınır. İnteraktiv iş formaları dedikdə biz; cütlərlə iş, qrup şəklində iş, kollektiv iş və fərdi iş formalarını nəzərdə tuturuq. V- IX siniflər üzrə dərslər komplektinə daxil edilən mövzular baxımından nəzərdən keçirdikdə bəzi interaktiv təlim üsullarından daha geniş istifadə olunmasının şahidi olduq. Beyin həmləsi, Müzakirə, Venn diaqramı kimi təlim üsulları dövlətçilik ənənələrinin tədris edildiyi hər bir mövzuda demək olar ki tövsiyə olunur. Bu üsullardan fərqli olaraq daha az-az tövsiyə edilsə də; rollu oyunlar şaxələndirmə, suallar, fasiləli oxu kimi üsullardan istifadə də məsləhət görülür. “Beyin həmləsi dedikdə burada beyin sözü idrak, qavrayış, əqli qabiliyyət kimi nəzərdə tutulur. Beyin həmləsi-təhsilçilərin həlli çətin olan sualın həllinə məqsədyönlü şəkildə istiqamətləndirilən idrak fəaliyyəti nəzərdə tutulur”[7, s.44]. Bu üsuldən istifadə etməklə tarix müəllimləri şagirdlərin Azərbaycan dövlətləri barədə hansı məlumatlara malik olduqlarını təyin edə bilirlər. Digər üsul isə müzakirədir. Müzakirə üsulundan istifadə etməklə mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmək mümkün olur. Müzakirə kollektiv şəkildə aparılır. Venn diaqramı

şagirdlər tərəfindən həvəslə icra olunan təlim üsuludur. Azərbaycan dövlətlərini bir-biri ilə müqaisə edərək öyrənmək mövzunu maraqlı və yaddaqalan edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) V-XI siniflər. Bakı, Azərb. Resp. Təhsil Problemləri İnstitutu, 2013. 144 s.
2. Mahmudov Y.M. Azərbaycan qısa dövlətçilik tarixi. Bakı "Təhsil", 2005, 140 s.
3. Musayeva O.N., Hüseynova L.Ə., Cabbarov H.Ə. Azərbaycan tarixi 5-ci sinif. Metodik vəsait. Bakı "Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya" MMC, 2020. 208 s.
4. Вагин А.А. Методика преподавания истории в средней школе. М.: И. Просвещение, 1968, 430
5. Глазырина Г.Н. Методика преподавания истории, Новополюцк: ПГУ, 2011. 356 с.
6. Ежова С.А. и др. Методика преподавания истории в средней школе. М.: Просвещение, 1986,
7. Степанищев А.Т. Методика преподавания и изучения истории: В 2ч. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002.-Ч.2. 208 с

ON THE TEACHING OF AZERBAIJAN'S STATEHOOD TRADITIONS OF STATEHOOD IN HISTORI CLASSES

Aliyev Taleh, Isgandarli Nurana

Summary

In this article, the methodology of teaching Azerbaijan's traditions of statehood to students in history classes was discussed. Azerbaijan has ancient statehood traditions. The first state institutions were established in the historical land of Azerbaijan 5000 years ago. When talking about the teaching of state traditions, attention should also be paid to the formation of the concept of the state. Mainly in the active teaching process, there is a discussion about the methodology of realizing the concept of the state as a content line, main and substandard. In this article, most used methodical methods and work forms in the process of teaching statehood tradition are also mentioned.

ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА НА УРОКАХ ИСТОРИИ О ПРЕПОДАВАНИИ СВОИХ ТРАДИЦИЙ

Алиев Талех, Искандерли Нурана

Резюме

В данной статье обсуждается методика преподавания традиций азербайджанской государственности студентам на уроках истории. Азербайджан имеет древние традиции государственности. Первые государственные учреждения были созданы на исторической земле Азербайджана 5000 лет назад. Говоря о преподавании государственных традиций, следует обратить внимание и на формирование понятия государства. Преимущественно в активном учебном процессе идет дискуссия о методологии реализации понятия государства как содержательной линии, основной и подстандартной. В данной статье также упомянуты наиболее часто используемые методические методы и формы работы в процессе обучения традиции государственности.

Rəyçi: dosent Abdullayeva Sevdə

Humanitar elmlər kafedrasının 14 noyabr 2023-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 noyabr 2023-cü il